

Ігор МОТОРНИЮК

ГРАНІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОЗИ

Українська проза з виразною психологічною спрямованістю почала формуватися в останні десятиліття XIX віку, коли література, за словами Івана Франка, “побачила одну із своїх задач у психологічному аналізі соціальних явищ” і взялася досліджувати, “як факти громадського життя відбиваються в душі і свідомості одиниці, і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові соціальні категорії”. У результаті інтереси до “особистої психології героїв колосально розширилися, обсервація... найдрібніших появ, рухів і відрухів душі зробилася без порівняння стараннішою і багатшою”. Вартість художнього твору полягала вже у “глибині і тонкості психологічного аналізу, в тій несхибній яснорозорості в сфері найтаємніших глибин людської душі”. При цьому, вважав Франко, письменник-психолог “не обов’язково має брати якісь незвичайні ситуації, він “може малювати великі страждання з приводу дрібних буденних появ, може малювати сумніви щодо важних, загальнолюдських питань, спільні всім людям хвили загального отупіння, зневір’я, байдужості, занепаду волі і т. ін.” (“Принципи і безпринципність”).

Франкові міркування не втратили актуальності. Тим паче, що психологічна проза розвивалася, поглиблювалася й урізноманітнювалася, послуговуючись не раз засобами і прийомами таких літературних явищ, як ліризм, імпресіонізм, потік свідомості, екзистенціалізм, сюрреалізм і навіть абсурд. Психоданаліз наявний у В.Винниченка. А далі у Г.Михайличенка, Г.Косинки, Б.Антоненка-Давидовича, В.Підмогильного, М.Хвильового... Але тодішня пропартійна критика поставилася до цього упереджено, як до “дрібничкового копирсання у душах”, “протягування ворожої психології”. Психологізм опинився на задвірках підрежимного літературознавства, у літературознавчих довідниках немає навіть такого терміну.

А між тим, саме тоталітарна дійсність давала унікальні матеріали для психологічного аналізу. Згадаймо насильницьку

колективізацію, голодомори, політичні переслідування й репресії. Але твори про це могли з'являтися лише на землях поза засягом режимної цензури, як, приміром, “Марія” У. Самчука, або ж на еміграції (“Жовтий князь” В. Барки, “Сад Гетсиманський” І. Багряного, “Ротонда душогубців” Т. Осьмачки). Вони одразу ставали і політичними творами, бо викривали перед світом антилюдську сутність тоталітарної системи. У нас про такі твори годі було й думати. А якщо подібне щось і з'являлося, то автори самі опинялися у крайніх межових ситуаціях. Як сталося, наприклад, з автором “Більма” М. Осадчим.

Нині політична гострота таких творів якщо й не відійшла на другий план, то вони сприймаються як живі художньо-політичні свідчення про жорстоку добу насильства. І все ж на перший план якраз і виходить глибина і тонкощі психологічного аналізу героїв творів, що опинялися в екстремальних ситуаціях.

У цьому ряді бачимо й роман Л. Сеніка “Ізйди, сатано!”, вперше опублікований у журнальному варіанті (Дзвін. –1995. – № 10 і 11). Але він був написаний, як зазначає автор, ще в 1972–1975 роках, коли з сатанинською хвилею розкручувалися політичні репресії, коли влада карала за не так сказане слово, за прочитану, а ще більше – написану антирежимну книжку. Це й сталося з головним героєм роману Василем Хорошуним, який опиняється в полі зору слідчих КГБ через те, що читав книжку “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби. Звідси й починаються його митарства: втрата роботи за фахом, безробіття, якісь тимчасові зарібки, зате постійні провокації, виклики до слідчого, врешті “смерть за нез'ясованих обставин”. Якби роман було опубліковано тоді, то він сам би став причиною переслідування його читачів, а автор опинився б там, де й автор книжки “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Не будьмо категоричними і не кажімо про втрату політичної актуальності роману, і він так само цікавий аналізом душевних переживань героя. Політичні чинники надають цим переживанням більшої вагомості, акумулюючи душевні стани цілого покоління нашої інтелігенції, що виявилася не підготовленою до нових випробувань і болісно шукала виходу з них.

У романі ці переживання показано у наростаючій градації. Ще вчора герой перебував у стані свободи (наскільки людина могла бути свободною у тій системі). В усякому разі, працював за фахом – учителем, мріяв стати науковцем, навіть надрукував кілька статей. І

раптом з'являється “сатана” – слідчий КГБ і забирає його на “бесіду”. Герой опиняється в іншому вимірі – несвободи. Поки що не абсолютної. Але мрії його розбиваються, дії різко обмежені. І вже це викликає душевні переживання. Далі вони посилюються, над героєм постійно нависає загроза арешту, після чого він опиниться вже в абсолютній несвободі. Як сталося це з героєм “Більма”.

Тут для героя настає ще щось жахлише: слідчий прагне зробити з нього донощика, сексота. І коли герой це усвідомлює, то його “аж затрясло. Бувало, вночі він зривався раптово зі сну, прожогом зіскакував з ліжка і широко відкритим ротом ловив повітря, як від задухи”. Автор зосереджується якраз на душевних муках героя, які виражаються у снах, внутрішніх монологів, мареннях-візіях. Це нагадує ситуації з літератури екзистенціалізму, сюрреалізму й абсурду. Може, автор мав на увазі прийоми цієї літератури, чи скоріше підказані вони тодішньою дійсністю, що нерідко була абсурднішою від вигаданої письменниками. Тому й твір сприймається як правда про цю дійсність. Зрештою, як і “Сад Гетсиманський”, “Ротонда душогубців” і навіть “Більмо”, де екзистенційні, абсурдно-сюрреалістичні прийоми також використано свідомо.

В аналізованому романі є ще один, найвищий шабель душевних мук героя. Адже при першій же зустрічі зі слідчим Василь Хорошун не тільки порівняно легко “розколовся”, зізнавшись, що читав “антирадянську” літературу, але тут же й сказав, хто йому дав читати. Тим самим, став донощиком. Склавши на вимогу слідчого “письмовий звіт”, він тим самим дав “розписку сатані”. І хоча цей мимовільний, неусвідомлений через недосвіченість “донос” не мав жодних фатальних для того, на кого він указав (уже мертвого художника), наслідків, але ж ми знаємо, як то бувало в житті. Усвідомлення цього ставить героя у найекстремальнішу пекельну ситуацію, яка мала би (могла би) привести його через такі ж пекельні муки до, скажемо так, “юдиного кінця” ...

Але автор пішов іншим шляхом. Бо ж чи багато було випадків, коли хтось, ставши, нехай мимоволі, “донощиком”, переживав “пекельні муки”, які хоч би поставили його на грань “юдиного кінця”?

Життєвішою виглядає ситуація, зображена в романі. Вона нагадує те, про що каже Ріваничук у своїх спогадах “Благослови, душе моя, Господа”: національно свідомою частиною інтелігенції вдалася до прийомів “новітнього валенродизму” – зумисне йшла на певні компроміси, удаване (як би то тільки удаване!) співробітництво

з системою, щоби “коли не розкласти її, то хоч зайняти відповідальні посади, таким чином виховувати наукові і творчі кадри”. Тут, однак, не раз доводилося балансувати “на лезові бритви”, тому далеко не всі витримували. Так було в житті насправді. Багато хто ламався, займав не просто відповідальні, а вигідні посади, за що доводилося платити дуже високу ціну конформізмом, колабораціонізмом, лояльністю – тим же сексотством і доносами, але вже свідомо. Та були й такі, що виборсувалися з рук сатани, перемагали самих себе...

Десь на оцих параметрах і опиняється герой роману “Ізйди, сатано!” Після того, як слідчі КГБ покликали на “бесіди” Василевих товаришів, що збиралися вечорами у нього на квартирі, один з них при зустрічі з Василем говорить: “У нас, в інституті за це по голівці не поглядять... Мені треба закінчити дисертацію..., захиститися”. І Василь його не осуджує, адже і йому “не хочеться всього втрачати, бо міг би щось зробити”. Очевидно, корисне для нації. І в його душі закрадається заманливе: “Може, й погоджуся на те”, тобто на співробітництво. Але тут же, усвідомлюючи, у що це може обернутися, сам себе заспокоює: “чорта лисого з мене витягнуть!” Він пробує хитрувати, ніби щось обіцяє, але зволікає. Дещо подібне було в “Ротонді душоубців” Т. Осьмачки, коли герой пробує розігравати божевільного, і йому врешті вдалося перехитрити слідчих. Василеві ж це не вдається, за що й розплачується життям. Така логіка обставин, у яких діє герой. І логіка образу, коли смерть є запереченням “життя в режимі”.

У другій сюжетній лінії – про долю Тані – героїня пориває з батьками (отже, і з системою) і переходить у стан противників режиму. Тут підкреслено наростаюче самоусвідомлення людини, яка, протестуючи, знаходить новий духовний вимір свого буття.

Що ж до головного героя, то уся логіка подій орієнтувала на психологічне зіткнення-двобій двох протилежних сил, двох душ – світлої і чорної, праведної і сатанинської. Автор свідомо не приймає парадоксальної версії: слідчий (як “сатана”), мовляв, також має душу. Отже, він також підпадає під психоаналіз. Але версія “сатанинської душі” веде в нікуди: адже Цибатий – втілення режиму, його служака. Тому слідчий постає в негативних, часами й карикатурно-шаржових тональностях, як нікчема і негідник. Про це говорить прізвисько Цибатий (на відміну від Хорошун). Зрештою, такими слідчі й були насправді, в дійсності. Такими вони виступають, наприклад і у “Саді Гетсиманському”, в “Ротонді душоубців”, у “Більмі” ... Але там

вловлюється ще й певна мета: для підсилення трагічності психологізму жертви, яка усвідомлює свою моральну і душевну вищість, але водночас усвідомлює своє безсилля. Тому єдиний вихід – іти на Голгофу. Безперечно, це лише поглиблює пекельні душевні муки жертви. Але психологізм слідчого залишається поза увагою. Більше того: які душевні муки можуть бути у того слідчого, в якого, напевно, й “душі” нема?..

Проте література наша зафіксувала й інші випадки. Згадаймо новелу М.Хвильового “Я (Романтика)”, де також слідчий, який, однак, роздвоюється: я – чекіст, але я і – людина. Перемагає перше. Та ми бачимо процес, психологічні зрізи явища. Подібне є і у Д. Фальківського. Його ліричний герой також постійно роздвоюється й усвідомлює: “...жах один, що жертви – Подумать тільки – душу мають...”. Але “душу” має і слідчий. Тому він і зазнає постійних “душевних мук”, хоча врешті так само в ньому перемагає “обов’язок чекіста” ... І це – перекреслює його “душу” .

У романі “Ізійди, сатано” є також цікаві моменти. Зокрема, Василь спостеріг, що “свою роль Цибатий грав твердо і впевнено”. А в результаті: “ще одну душу заплутали в сіті диявола!” Тобто, його, Василеву душу. І зроблено це психологічно хитро, навіть по-своєму майстерно. Водночас можна припустити, що “диявол” (зла сила) заповонив “душу” і самого слідчого. Адже ж не був він від природи запрограмований на вершення зла. Хто зна! Система перетворює усіх “слуг” своїх на тих, ким вони є насправді. Щось подібне маємо у “Більмі”, коли прокурор, слідчі й судді також виглядають “столами” – пішаками в руках “вищестоящего сатани” ...

Якщо ж слідчий таки “душі не має” (бо її втратив), то він свідомий того, що жертва має душу, на якій він, можливо, добре розуміється. Та нехай – це просто гра. Однак за сатанинськими правилами. Адже слідчий може заарештувати Василя у будь-яку мить, згідно правил системи Та це був би спрощений варіант гри. Для нього головне – заповонити його душу, зробити з нього сексота, але не стільки для того, щоби він постачав інформацію, а – щоби принизити, морально розчавити, завдати йому тим самим найбільш пекельних душевних мук... Адже ж бо сатана й прагне заповонити душу, щоби її мучити. Саме це й робить “сатана-слідчий”. Здається, він готовий навіть відпустити Василя, але обов’язково з биркою “сексот”, знаючи, як до “сексота” поставляться його друзі, знайомі, зрештою – як сам він поставиться до самого себе, яких душевних

мук зазнаватиме, а особливо ж, коли згодиться (під примусом!) на роль “сексота”. Ось у цьому й полягає суть “сатанинської гри”. Простежити її, розкрити можна якраз саме через психоаналіз, але обох “гравців”. Однак слідчий у романі окреслений лише зовнішньо, лише в кількох епізодах і кількома штрихами (можливо, тому, що не він, все ж таки, “головний” у романі): “Василь побачив в очах Цибатого, обрамлених сіткою хитрих морщин, щось подібне на співчуття... Прикидається? .. Чи співчуває?”. Цибатий “спостеріг тінь на обличчі жертви... Біля його холодних очей... то брижилися морщини, то розправлялися, і очі ледь-ледь наливалися теплом”. Хоча очі – дзеркало душі, але в даній ситуації цікаво було б заглянути і в “задзеркалля”. Скориставшись психоаналізом, вивернути душу “сатани-слідчого”. Чи бодай те місце, де вона мала би бути... Інша річ, чи це буде цікаво для сучасного читача...

На жаль, такого аналізу нема, здається, і в усій нашій прозі сьогодні, хоча в її розпорядженні – винятково унікальний матеріал. Щільно підходили до нього Іван Багряний, Тодось Осьмачка, Михайло Осадчий, тобто автори – колишні політв’язні, що мали змогу здійснювати такий аналіз на основі власного досвіду.

Любомир Сенік також наблизився до цієї проблеми, будуючи аналіз не лише на основі художньої уяви, а й на конкретних життєвих ситуаціях його сучасників. Його роман дає поштовхи і до ширших теоретичних міркувань про психологізм у річищі Франкових концепцій, але вже стосовно нинішньої прози, яка, здається, ще пильніше придивляється до психології героїв, переживає нову фазу психоаналізу, урізноманітнюючи його рівні, його тональності (від серйозних, драматичних, навіть трагічних – до трагікомічних, комедійних, бурлескно-травестійних, сатиричних), беручи не тільки незвичайні (трагічні чи героїчні) ситуації, але нерідко й буденні, дрібні, а часом і дрібничкові. Маємо дуже цікаві проникнення у найпотаємніші глибини людських душ. Водночас і не менш цікаві явища, які, скажемо так, звужують психоаналіз або роблять його однобоким. Якщо проза часів І.Франка показувала не тільки, “як факти громадського життя відбиваються в душі”, але і як у тій душі “зароджуються і виростають нові соціальні категорії”, то нині у прозі маємо переважно лише односторонній процес: як факти відбиваються в душі, а точніше – що вони з нею роблять.

Прикладом може бути “Тола душа” П.Загребельного. За всіма показниками вона далека від “Ізйди, сатано!”. Але й тут маємо

справу з психоаналізом, хоча й увібганим у лещата комедійно-гротескно-шаржової (чи якоїсь “несерйозної”) форми, з тим же, хоча й іншого роду, абсурдом. Та при уважнішому прочитанні, попри всі авторові прорахунки, постає трагедія душі, яку обплутує – багатолікий, у різних іпостасях той же сатана. Вона сама лізе в його сіті. В результаті – не просто гола, оголена, спустошена, але й понівечена душа. Якщо в романі “Ізійди, сатано!” душа пробує вирватися з сатанинської сіті, тобто, в ній нарастає соціальна (політична) категорія – протест, то “гола душа” у Загребельного на це просто не здатна.

Ось такі – голі, понівечені душі, не здатні породжувати якісь нові соціальні (та й будь-які інші) категорії, і блукають часто по нинішній нашій прозі, виконаній як у традиційних реалістичних ключах, так і ще в більшій мірі – у модерністсько-авангардистських чи ще якихось (як, приміром, у “Польових дослідженнях з українського сексу” Оксани Забушко).

Може, на такий психологізм орієнтує прозу сама нинішня дійсність? Може, тому деякі наші письменники – досвідчені психологи шукають матеріалу для психоаналізу у минулому? Звідси – потяг до “історичної прози” у Валерія Шевчука, Юрія Мушкетика, Романа Іваничука, того ж Павла Загребельного. Але й там письменники надібують здебільшого ті ж понівечені душі, які або осідлані карликами, або вражені зрадою, божеволіють (“Орда” Романа Іваничука), або їх опановує якась чорна сила, і вони перекочують з покоління в покоління (“Чорна свіча від Ілени” Романа Федоріва, – хоча можна сказати й “Чорна душа...”), або ж “душа брата” постає супроти “душі брата” (“На брата брат” Юрія Мушкетика), або ж тої душі взагалі нема (як у “Ренегаті” Романа Іваничука, – хоча тут не має душі персонаж так само вкрай негативний, у якого її начебто й не повинно бути) ...

Але тут напрошується питання: а може, вже немає душі і в інших героїв, яких досі умовно називали “позитивними” ? І тому вся розмова про психологізм нинішньої прози, можливо, передчасна?..